

ТЕТЯНА КОЦЬ
МОВОТВОРЧІСТЬ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА
І ПРОБЛЕМИ ВАРІАНТНОСТІ ЛІТЕРАТУРНОЇ НОРМИ

Варіантність — одна із визначальних властивостей мови на всіх етапах її історичного розвитку. Вона спричинює еволюцію літературних і стильових норм, забезпечує рухливість мовного узусу, спонукає до розширення функціональних меж літературних стилів. Хронологічно обмежена варіантність слова — це прямий наслідок еволюції мови, зміни мовних смаків.

Найвагомішу роль у нормуванні сучасної української літературної мови відіграли письменники — творці її художнього стилю, адже мова прози завжди була показником рівня розвитку національної літературної мови. Саме вони, керуючись власним мовним чуттям і талантом, розширювали жанрово-стильові рамки літературної мови, що вимагало пошуку їх спеціального мовного оформлення, досконалих мовних форм.

Г. Квітка-Основ'яненко працював у період, що М. М. Пилинський схарактеризував як виявлення й уточнення майбутніх норм на всіх рівнях мови, особливо в лексиці. Він зумів зламати так звану книжну традицію української мови і вивести на перший план її народнорозмовний струмінь. Письменник довів здатність української мови забезпечити розвиток усіх літературних жанрів.

Творчо використавши надбання попередніх епох, Г. Квітка-Основ'яненко зумів витворити свою власну стильову манеру, що поєднує сентиментально-ліричну на фольклорно-пісенній основі та іронічно-сатиричну з багатством усіх наявних у мові виражальних засобів цієї тональності.

З часу життя Г. Квітки-Основ'яненка минуло більш ніж півтора століття. Усе те, що для нього було єдино можливим, правильним, стилістично чи функціонально виправданим, новаторським, сьогодні оцінюється і сприймається по-іншому. І нашим завданням є з позицій сучасника визначити його місце в історії літературної мови.

Мова письменника насичена лексичними варіантами, фонетичними модифікаціями. Адже тоді не було єдиного літературного стандарту, відбувалися лише його пошуки. Важко було відмовитись, звичайно, від церковнослов'янських, які мали велику часову книжну традицію. Г. Квітка-Основ'яненко зберігає їх у мові персонажів і розширює їхні традиційні стилістичні функції.

Сучасному, закріпленому в літературній мові, слову *наука* відповідає 4 тодішніх варіанти *наука, навукa, научение, науцение*. *Наука* і його фонетичний слобожанський діалектний варіант *навукa* вживаються письменником у значеннях: 1) навчання: «Так же і розсуди: який батько покине овсі діток, щоб без *науки* ледащили?» [II, 23] (тут і далі цитати наводимо за виданням: Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Твори в 6-ти томах. — К., 1956-1957. Подаємо том і сторінку). Таке фонетичне оформлення слова часто показове для словосполучення *віддати (відвести) у науку*, у значенні 'посилати, відвести вчитися куди-небудь, до когось': «Так подумавши, та надумавши, що робити, [Демко] узяв уранці і відвів хлопця, свого-таки сина, у *науку*, попереду до піддячого» [II, 481]; 2) освіта, знання, набуті в процесі навчання, життєвого досвіду: «Через *науку* не станеш розумним» [II, 482]; 3) те, що повчає: порада, урок, напучення: «За таку *навуку* цілуйте, діти, батька в руку» [II, 72]; 4) окрема галузь знання: «То було сестра йому [Костеві] надає книжок додому, та не таких книжок пустомельних — а таких, де усякі *науки* і премудрости понаписовані» [II, 373]. Усі значення, крім першого, слово *наука* зберегло й до сьогодні. Г. Квітка-Основ'яненко не використовує слів *освіта, навчання*, адже це книжні, ще на той час не широко вживані серед народу лексеми. Натомість відомими і зрозумілими були церковнослов'янські морфологічні форми, які побутували в церковній і певною мірою в адміністративній сферах. І всі вони виконують виразні стилістичні функції піднесення, надання особливого, сакрального змісту: «[Микола до Олексія:] — Я вас знав, почитав за отця рідного, за вашу ласку, за ваше *научение*...» [II, 351].

Виразно негативну оцінку містить варіант *науцение*: «От ми, узявши, та й пішли, та по його [маляра] *науцению* і постановили біля панотцевого двора [намальовану кобилу]» [II, 5].

Час пошуків літературного стандарту, коли творив Г. Квітка-Основ'яненко, був причиною функціонування в писемній мові варіантних різновидів через залучення до вжитку розмовних і діалектних форм слів, що часто зберігають фонемний склад староукраїнської мовної системи. Це насамперед варіанти з відмінностями у складі голосних фонем: *перевід* — *перевод*, *підківка* — *підковка*, *нерівня* — *неровня*, *волисть* — *волость*, *вечірниці* — *вечерниці*, *бідність* — *бідность*, *біг* — *бог*, *гість* — *гость*, *вечір* — *вечор*, *камінь* — *камень*. Послідовне чергування [o] з [i], [e] з [i] відбувалося ще в староукраїнській мові княжої доби. Воно є однією з характерних ознак сучасної української літературної мови і стосується форм, в яких крім закону відкритого і закритого складів діє закон аналогії, а також відчутний вплив діалектної мови, зокрема слобожанських говірок, напр.: «[Одарка до Уляни:] [про Олексія]. Нехай собі і у голові не поклада. Чи можна, щоб я за нього [кріпака] віддала — ти йому і не плюнула межі очі — щоб не сікався за *нерівню*» [I, 597]; «Зараз на чернігівську протопопівну закинув [Забрьоха] та й сам злякався від *неровні*: одної одежі на два воза не вбереш, а намиста, кажуть, мірками батько відсипле» [I, 153]; «Дочки, покидавши неполоті огороди і немазані хати та бігають то на вулицю, то на *вечірниці*» [II, 123]; «Та підняли промеж себе іграшки, та сміхотню — та вигадування, неначе колись їм було на *вечерницях*» [II, 117]. Та все ж староукраїнські, книжні варіанти відходять на задній план, найуживанішими є народнорозмовні форми, які стали нормою літературної мови.

Церковнослов'янське фонетичне і морфологічне оформлення має виразна книжна лексика, що побутувала переважно в церковній і урядовій сферах: *злодіяние*, *наділення*, *посвящение*, *согрішення*, *попечение*. Усі вони мають оцінне забарвлення: «Се вона [Явдоха Забрьоха] мені зробила, що я після перепую химери погнав. Оттаке *злодіяние*..» [II, 187]; «..став біля дверей [писар] — а думка так і біга і сюди, і туди, що об чім би то його пан справник ні спита, щоб йому тут якраз одвіт і дати: чи об недоїмці, чи об дорогах — чи об *наділені* обивателєй полем» [II, 268].

Абстрактна лексика представлена і церковнослов'янськими, і народнорозмовними формами: *старание* — *старання*, *спокойствие* — *спокій*, *посміяние* — *посмішище*. Деякі з них уже мали свою сферу вживання і не сплутувались. Варіант *старание* у Г. Квітки-Основ'яненка відповідає за значенням сучасним *старанність*, *ретьльність*, напр.: «[Василь] — усе буде прибавляти [хазяїн жаловання], бачивши моє старание» [II, 69]. Значення 'турботи, піклування' передає варіант *старання*: «Таранець [Твердохлібу]. Учора після передряги не зміг піти до вас подяковати за усе ваше *старання*» [I, 671]. Форму *старання* фіксує і «Словарь української мови» Б. Грінченка (К., 1907-1909). Засвоїла його і сучасна літературна норма, щоправда з дещо відмінним значенням, а саме: 'зусилля, спрямовані на досягнення, виконання чого-небудь' (див. СУМ в 11-ти томах.). У такий спосіб диференціювалися дві форми *старанність* — *старання* і набули окремої семантики. Слово *старанність* позначає властивість за значенням *стараний*, тобто є не віддієсловним, а відприкметниковим похідним.

Більшу лексичну і граматичну сполучуваність мають народнорозмовні форми. Так, варіант *посмішище* вживається у двох значеннях: 1) *глум*, *наруга*, напр.: [Оксана сама до себе:] «Просвітку йому [Митрикові] не буде від *посмішища* і з байстрюка не виходитиме» [II, 457]; 2) *причина глуму*, напр., «Воно [дитя] мені стид, страм, *посмішище*» [II, 457]. Стилистично обмеженим з негативною оцінкою виступає форма *посміяние*: «[Векла:] — Господи милостивий! Чим тебе прогнівала, що чую таке мені *посміяние*?» [II, 443]. Сучасна літературна мова не засвоїла ці варіанти і послуговується формою *посміховище* (див. СУМ в 11-ти томах.). Варіанти *посміховище* — *посміховисько* фіксує і Словник Б. Грінченка.

Розрізняються також у мові початку XIX ст. такі поняття, як *недостаток* і *недостача*. Слово *недостаток* передає значення матеріальної незабезпеченості, бідності, убогості, напр.: «Еге! та й відучив [Тихон Брус], кому не треба, щоб приходили до нього, а роздавав [хліб] тільки бідним, та в кого про *недостатках* велика сім'я — та ще коли є хто у сім'ї

недужий» [II, 135]. 'Відсутність, брак достатньої кількості чого-небудь' позначалося словом *недостача*, напр.: «Як у церков зносимо потроху та й содержимо церкву — так треба і у казну зносити, щоб ні у чім не було *недостачі*» [VI, 671]. З таким значенням фіксують ці слова СУМ Б.Грінченка і СУМ в 11-ти томах. Як варіант останнього вживається в літературній мові форма *нестача*, якій сучасна мовна практика надає перевагу.

Привертають увагу слова *писець*, *відкупник*, пор.: *писар*, *відкупник*. Такі розмовні віддієслівні утворення, що називають особу-діяча, носія процесуальної ознаки, побутували вже в той історичний період. До них повертається сучасна мовна практика. Пор.: *потопелець*, *страхівник*, *спортовець*, *зневажальник* тощо.

Фонетичні варіанти, на відміну від морфологічних, як правило, не диференціюються. І це можна спостерігати впродовж усієї історії літературної мови.

Г. Квітка-Основ'яненко зібрав мовний матеріал свого часу і доніс його до сучасників. Він зберіг наявну тоді книжну традицію і розчинив її в потоці живої народнорозмовної мови. Співіснування великої кількості морфологічних і фонетичних варіантів засвідчило пошук письменником нових засобів їх стилістичного розмежування в мові, що становить проблему не лише минулого, а й сучасності. Показовим є вироблення норм сучасного конфесійного і певною мірою офіційно-ділового стилів. Але в цілому літературна норма української мови усталена, і завдячуємо ми цим її творцям, у переліку яких велику вагу має ім'я Г. Квітки-Основ'яненка.